

Kozma Tamás

Kisebbségi intézmények a Bologna-folyamatban

Összefoglalás

A kisebbségi intézmények annak a fordulatnak a szülöttei, amely Közép-Európában az 1980-90-es évtized fordulóján köszöntött be. Hozzájárultak ahhoz, hogy a régió ugrásszerűen pótolhassa európai elmaradásait. A Bologna-folyamat a felsőoktatás megreformálásának kísérlete a konzervatív európai értékek jegyében. Az "európai felsőoktatási térség"-be való belépés az Európai Unió előszobájának látszik, ezért politikailag egyre több államot vonz. Az állami törekvések azonban, hogy kialakítsanak egy "európai felsőoktatási térség"-et, mára szembekerültek azokkal a társadalmi törekvésekkel, amelyek egyetemet akartak alapítani közösségi kezdeményezéssel.

A kisebbségi intézmények előtt két lehetőség áll. Vagy beilleszkednek a Bologna-folyamatba, és állami támogatást nyernek – de akkor elvesztik közösségi támogatottságukat. Vagy igyekeznek megőrizni függetlenségüket – de akkor margóra sodródnak. Egyes esettanulmányok szerint talán van egy harmadik út is: az egymással horizontálisan szövetkező kisebbségi intézményeké. Az ilyen hálózatosodás a kisebbségi intézmények túlélését jelentheti.

A kisebbségi felsőoktatási intézmények nem találják a helyüket a Bologna-folyamatban. Ezek az intézmények a közép-európai rendszerváltozások során szinte gombamód szaporodtak, egy új felsőoktatási korszak ígéretét hordozva. Mi történt, mi történik velük a Bologna-folyamatban? Hogyan illeszkednek bele ebbe az „új világba”? Ez ennek a tanulmánynak a tárgya.

Tanulmányunk fölépítése a következő. Először bemutatjuk ezeknek az intézményeknek az útját a keletkezésüktől máig, a Bologna-folyamatig. Azután összefoglaljuk, hogy mit is jelent maga a Bologna-folyamat abban a régióban, amelyet Közép-Európának nevezünk (gyakorlatilag az Európai Unióhoz csatlakozott poszt szocialista országok). Majd néhány esetet mutatunk be, azt keresve, vannak-e jellegzetes alkalmazkodási módok, megoldások, amelyekkel a kisebbségi intézmények megpróbálják „túlélni” a Bologna-folyamat által nevesített új, európai méretű felsőoktatási reformot. Végül választ keresünk a bevezetőben fölített kérdésre: mi a jövője az 1990-es évek egyik jellegzetes oktatásügyi fejleményének – a kisebbségi intézményeknek – abban az európai integrációban, amelyet a Bologna-folyamat nevesít, és amelyet "európai felsőoktatási térség"-nek nevezünk.

Tanulmányunk többeket érdekelhet. Érintheti azokat, akik a Bologna-folyamat körül bábáskodtak és bábáskodnak, és akik e folyamat mozgósító, előre vivő tendenciáit látják, még ha nehézségekkel és átmeneti megpróbáltatásokkal is. Számukra a Bologna-folyamatnak ez az arca bizonyára nem teljesen ismert – vagy ha igen, nem föltétlenül elfogadott. Tanulmányunk szól továbbá azokhoz, akik viszont a kisebbségi felsőoktatás iránt vannak elkötelezve (vagy minden felsőoktatás iránt, amelyet helyben, nem államilag, magánjellegűen kezdeményeznek). Nekik példákat mutathat, illetve újabb távlatokat tárhat föl arról, hogyan

kormányozzák intézményeiket „Bologna vizein”. Végül – s mondhatnánk: főként – mindnyájunkat mélyen érintő kérdéstről van itt szó, amely nem csak, sőt nem is elsősorban az oktatáskutatót érdekli. A civil kezdeményezések sorsáról, jövőjéről, kilátásairól és lehetőségeiről egy „szép új világban”, amely akarva-akaratlanul globalizálódik, s amelyben mindnyájunk felelőssége keresni az intézményes integráció és az egyéni –kisközösségi kezdeményezések közötti egyensúlyt. Nem hogy nem oktatáskutatói és oktatáspolitikai kérdés ez, de még csak nem is magyarországi vagy közép-európai kérdés. Hanem olyan kérdés, amely Európa jövőjével függ össze; és amelyről mindnyájunknak gondolkodni kell, kontinensünk minden sarkában, a politika bármely szeletét ragadva meg.

Kisebbségi intézmények

Azokkal az intézményekkel, amelyeket itt és a következőkben – az egyszerűség és érthetőség kedvéért – „kisebbségieknek” nevezünk, az évezred fordulóján találkoztunk. Mint kutatók találkoztunk velük először, mert mint értelmiségiek Közép-Európában, természetesen folyamatosan figyelemmel kísérrhettük őket. Nehéz volna pontosan adatolni, melyik kutatásban merültek föl először – vagy pontosabban szólva hogyan fordult feljűk az oktatáskutatók figyelme. Annyi azonban bizonyos, hogy érdeklődésűnk irántuk egyáltalán nem új keletű volt, hanem – mint lenni szokott – visszanyűlt korábbi kutatásainkhoz.

Gondolati előzmények. A kisebbségi intézmények, amelyek túlnyomórészt helyi, közösségi kezdeményezések is voltak egyben, mint alulról jövő, helyi kezdeményezések az 1970-es évek óta izgatták a honi oktatáskutatást. Persze nem „kisebbségi felsőoktatás” formájában, hanem az időnként bekörzetesített, időnként pedig „visszakörzetesített” kis iskolák (általános iskolák vagy azok részei) formájában. Bár a pedagógiában ez mint osztott vagy osztatlan iskola merűlt föl, az oktatáskutatót egyre jobban izgatták a valós okok, amiért egyszer megsűntetik, máskor pedig újra nyitják őket. Mindez különös aktualitást nyert az 1970-es évtized nagy körzetesítési, integrációs hulláma során, amikor nemcsak iskolákat vontak össze, hanem falusi közigazgatást és mezőgazdasági termelő egységeket is (Forray ..., Kozma 1989).

A kisebbségi intézmények iránti érdeklődés továbbá visszanyűlik a „közös középiskola” és a művelődési városközpontok kutatásához (Kozma et al 1979; Kozma 1987: 31-64). Az ezzel kapcsolatos elképzelések az 1970-80-as évtized fordulóján hatották át a művelődéspolitikát, megkísérelve a politikából hiányzó pluralitást a kultúra területére átkalauzolni. Mindebből az oktatáskutató számára leginkább a közös (komprehenzív) középiskola eszméje volt az izgató – azé az intézményi formációé, amely egy évtizeddel korábban észak-Európa szociáldemokrata oktatási kormányzatai favorizáltak, és amely egyfajta „emberarcú szocializmus” ígérétét hordozta. Egy intézményrendszer, amely a közösségek helyben szerveződő alapoktatásából, majd művelődési városközpontokból, végűl felsőfokú oktatási, művelődési és tudományos centrumokból épűlt volna föl, nemcsak (és nem elsősorban) a mi fantáziánkat ragadta meg, hanem az egyetemi és tudománypolitikát irányító fantáziáját is. Az 1980-as évek közepére ebből alternatív egyetem- és tudománypolitikai stratégia kezdett épűlni (Kozma 1983; Forray, Kozma 1985).

A fordulat. A fordulathoz közeledve – amely új távlatokat nyitott meg és új problémákat vetett föl az oktatáskutatás számára is – a helyi-regionális, tehát „alulról jövő” kezdeményezések két témával bővűltek. Az egyik a határmentiség volt. Az országhatárok megnyűlásával (a Szovjetunió visszahűzódásával) az oktatáskutató is szembesűlhetett mindazzal, amit a határmentiség okozott – a kiűresedéssel és fokozott elmaradottsággal

egyfelől, a határokon átnyúló kapcsolatok meglődülésével másfelől. Az 1990-es évek egyik témájává ezért a határokon átnyúló oktatási kapcsolatok lehetősége vált (például Forray R K, Pribersky A eds 1992).

A másik témává természetesen az újonnan „fölfedezett” nyelv-, sors- és nemzettársak léte vált a határok másik oldalán. Jelentéktelen távolságokról volt szó – de akkoriban sokan voltak-voltunk, akik nem ismerték pontosan a Magyarország peremével szomszédos jugoszláviai, főként azonban romániai és szlovákiai városokat és azok magyarságát (nem szólva arról az egyszerű tényről, hogy ezek az országok, Horvátország vagy Ukrajna, Szerbia, Szlovénia vagy Szlovákia politikai értelemben nem is léteztek).

Az érdeklődés régi és új szálai összekapcsolódtak. Kézenfekvő volt olyan intézményeket vizsgálni, amelyeket helyileg kezdeményeztek – az összeomló államszocializmusok romjai között -, és amelyeknek volt esélyük a túlélésre határokon átnyúló együttműködésekkel. Kézenfekvő volt a nagyobb térségek lakosságát integráló felsőoktatásokat vizsgálni, amelyek az 1990-es években mindenütt burjánzásnak indultak, ha az oktatás térségi integráló szerepére voltunk kíváncsiak a körülöttünk kialakuló új világban. És kézenfekvőnek látszott azokat a kezdeményezéseket figyelemmel kísérni, amelyek a határokon keresztül nyúló térségeket próbálták – oktatással és kultúrával vagy gazdasággal és képzéssel – integrálni, és amelyek látni valóan egybeestek az európai integrációs törekvésekkel is.

„Újszülött egyetemek.” E hármas érdeklődés nyomán vált természetessé, hogy az 1990-2000-es évek fordulóján több vizsgálatban részt vettünk, illetve magunk is vezettünk, amelyek egy sajátos, új kezdeményezést igyekeztek megfigyelni és megérteni. Ezeket az intézményeket neveztük és nevezzük most is „kisebbségi felsőoktatási intézményeknek”. Bennük egyesült akkoriban a helyi-területi (önkormányzati, öngazgatási) kezdeményezés, a felsőoktatás rohamos terjedése (különböző félfelsőfokú formában), a határokon átnyúló integrációs próbálkozások és a kisebbségben élők szerveződése. Az 1990-2000-es évek fordulóján több kapcsolódó kutatást végeztünk. Vizsgáltuk a határmenti együttműködések a felsőoktatásban (néhány határon átnyúló régió felsőoktatási intézményét tanulmányozva, vö. Buda, Kozma 1997; Forray, Kozma 1999; Híves et al 2000); az ún. regionális egyetem-alakulatot, amely egész Európában akkoriban alternatívát ígért a tradicionális intézményekkel szemben (Kozma 2002). A határon túli magyar tudományosság vizsgálatának keretében néhány újonnan alakult felsőoktatási intézménnyel szembesültünk; végül a közép-európai kisebbségi oktatást tanulmányozva tíz esetet a helyszínen is vizsgáltunk, amely a régió különböző kisebbségeinek felsőoktatási próbálkozásairól szólt a Baltikumtól Olaszorszáig (Kozma 2004).

Megállapításaink – a kisebbségi intézményekről – ez utóbbi anyaggyűjtésre alapulnak: a 2001-03 között meglátogatott intézmények keletkezéstörténetén. természetesen azonban nem függetlenek azoktól a tapasztalatoktól és reflexióktól, amelyek az oktatáskutatásban – és saját munkálatainkban is – az előző évtizedekben fölhalmozódtak. Ezeket a megállapításokat az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Kisebbségi intézmények ott és úgy keletkeznek, ahol és amikor egy társadalmi-területi közösség elkezdte – művelődéspolitikai, oktatáspolitikai és foglalkoztatáspolitikai értelemben közösségnek definiálni magát. „Definiálni magát” – ezen azt kell érteni, hogy egy területileg többé-kevésbé lehatárolható környéken élőknek valami nagyrészt közösen motiválja – közös problémáik vannak, amelyeket közösen (csak közösen) és hasonlóan kell megoldaniuk. Nem meghatározást adunk persze – hanem a tapasztalatainkat (a tudományos eszközökkel nyert

tapasztalatokat) összegezzük. Ezek a tapasztalatok mondatják, hogy az ilyen „közös önmeghatározások” ott alakulnak könnyebben, ahol az együtt élőköt összeköti a közös térség, a közös megélhetés, kultúra (nyelv, vallás, történelem, szokások, intézmények). Minél több szál fűzi őket egybe, annál markánsabb önmeghatározás születhetik. Ezért találtuk, hogy szerte Közép-Európában a nemzeti kisebbségek lakta térségekben alakultak gyorsan és látványosan kisebbségi felsőoktatások – lettek bár e kisebbségek lengyelek a Baltikumban, németek (osztrákok) Észak-Olaszországban (Dél-Tirol), gagauzok a Moldvai Köztársaságban, vagy magyarok Ukrajnában (Kárpátalja), Romániában (Partium, Székelyföld). A „kisebbségi intézmények” ebben az értelemben kisebbségiek: olyanok, amelyeket az egy helyen élők a saját létük kifejezéséeként, megélhetésük biztosítására, kultúrájuk megerősítésére hoztak létre.

A kisebbségek ilyen önkifejeződését a kellő súlyú (mennyiségű és minőségű) iskolázottak, a helyben lakó értelmiség és szakértelmiség valósítja meg. Kisebbségi intézményekhez – akár csak a rendszerváltozás környékén megfigyelt helyi önszerveződésekhez – az adott közösségben élő, tevékenykedő (szak)értelmiség kritikus súlya kellett, kell. A vizsgált intézmények, azt tapasztalhattuk, mágnesként vonzották és szervezték a körülöttük élő értelmiségieket (a művelődési városközpontok korábbi vizsgálatában ezt „tanítási potenciálnak” neveztük el – az 1990-es évek új szóhasználatában „tanulási régióként” köszönt vissza). A magasan iskolázottak kritikus mennyisége nemcsak ahhoz kellett és kell, hogy ezeket az intézményeket üzemeltetni lehessen. Kellott és kell ahhoz is, hogy hallgatóik legyenek – olyan jelentkezők, akik oda, épp oda, sőt esetleg csak oda kívánnak menni, ott tanulni. És persze egy ilyen „kritikus tömeg” értelmiségből ahhoz is kell, hogy másokat oda vonzzon, ott átmenetileg vagy tartósan letelepítsen. (E „mások” között rendszerint beruházókat és munkaadókat értenek; magunk ilyenekkel a megvizsgált régióban alig találkoztunk.)

Az 1990-es évek „újszülött egyetemei” – ahogy kissé hatásvadászóan elneveztük őket (és ők magukat, vö. Kozma, Rébay 2004) – magukhoz vonzották a mindenkori anyaországok felsőoktatási értelmiségijét. Ezeknek az újonnan keletkezett intézményeknek a létrejötténél minden esetben „anyaországi” intézmények bábáskodtak – akár támogatta őket az anyaország hivatalos politikája, akár nem. Az 1990-es évek amúgy is a nagy egyetemi piacszerzések időszaka volt, amelyben főként az angol-amerikai felsőoktatási intézmények voltak aktívak. Kevésbé Közép-Európában, ahol a német felsőoktatás alig aktivizálta magát – viszont azok az országok, amelyeknek a határain túl kisebbségeik éltek, jóval inkább. Hallgatólagos vagy szervezett és kifejezett vendégoktatói támogatásokkal indultak „anyanyelvi” (értsd: határon túli) felsőoktatások a lengyel, a román, a magyar, az osztrák stb. kisebbségek körében. A vendégoktatónak és a vendégoktatásnak ez a története – sok áldozat, sok személyes elköteleződés, számos naivitás, szervezeti kényszer és pénzügyeskedés - régiókban még megiratlan. Mi is csak az „újszülött egyetemek” összefüggésében említjük most őket.

A kisebbségi intézmények keletkezéstörténetéből („születési narratívájából”) főképp a politikai akarat fontossága derült ki (az előbbi tényezőket statisztikákból és tereptanulmányokból is ki lehetett deríteni). A politikai szervező erő adta meg a döntő lökést minden esetben ahhoz, hogy egy-egy térségben megszülessenek a helyi kezdeményezések. Sok ilyent ismertünk, ismerhetünk – közművesítéstől a bolt megnyitásáig, útépitéstől a parkrendezésig, civil és egyházi közösségi terek (mint például egyházi intézmények) életre hívásától a különféle szintű iskoláig. Társadalomkutatóként mindezeket észre kellett vennünk – mint korábbi kutatásainkban, amelyeket a „helyi társadalommal” kapcsolatban folytattunk (Kozma 1988). Oktatáskutatóként természetesen az iskolákra koncentráltunk.

A kisebbségi intézmények keletkezésénél mindig megtaláltuk azt a politikai szervezőt, vezetőt, mozgatót, akin az intézmény megalapítása múltott. (A változás „menedzserének” neveztük el, aktuális szervezetszociológiai kifejezéssel élve, vö. Kozma 2004). Egy évtizedre visszanézve már tudjuk, hogy e változásmenedzserek” jórészt politikai ambíciók fűtötték – olyan ambíciók, amelyekhez az 1990-es évek elejének szellemében jól jött terepnek, fórumnak a felsőoktatás. Azok a kisebbségi intézmények éltek túl, váltak tartósakká, gyökerezhetek meg, melyeknek a vezetői a felsőoktatás-politikai ambíciót nem cserélték föl (vagy nem véglegesen) nagypolitikai ambíciókra. Pályafutásuk egy szakaszán – mondhatjuk – felsőoktatást alapítottak, majd később pártot, egyebet. Ilyen értelemben a kisebbségi intézmények politikai intézmények – valamely politizáló szándék, politikai ambíció fűtötte vezető politizálásának kezdeti terepei.

Néhány ilyen vezetővel találkoztunk – bár akkor még nem ismerhettük pályájuk további állomásait – tanulságos volt életútjukat tanulmányozni. Nagyjából hasonló ívet mutattak (modellnek is fölfoghattuk őket). A sokáig rejtőző vezető adott pillanatban színre lép; jövőjét (esetleg egzisztenciáját is) kockáztatva cselekszik: például intézményt alapít. Ha sikerül, akkor tovább léphet, és karizmatikus vezetőből akár demokratikussá is válhat, a közösség támogatását elnyerve. Ha veszít, akkor eltűnhet a közéletből, visszatérhet az ismeretlenség félhomályába. Mindkét opcióra találtunk – legalább is valószínűsítettünk – példát.

Abban a régióban, amelyben vizsgáltunk, különösen az egyházi szervezetek szerepe nőtt meg a kisebbségi intézményalapításban. (Gazdasági szervezetekkel csak kevésbé találkoztunk – nem utolsó sorban azért, mert ezek az intézmények rendszerint stagnáló, depressziós térségekben alakultak. Más európai „regionális egyetemekkel” is ez volt a helyzet: rendszerint depressziós térségekben keletkeztek – azzal a reménnyel és ígérettel, hogy a térségi fellendülés egy alternatív, nem gazdasági útját mutatják és testesítik meg.) Az egyházak társadalmi szervező és mozgósító ereje megmaradt – a kisebbségek körében is -, miközben más gazdasági szervezeteknek (például a szakszervezeteknek) ez a szerepe a szocializmus időszakában átpolitizálódott, javarészt pártintézményekké váltak. A civil szerveződések között az egyházak szerepe figyelemre méltó; különösen a nyugati egyházaké (mint ezt későbbi kutatások, például a REVACERN sok szálon adatolta).

Az egyházak e kitüntetett szerepéből is adódóan a kisebbségi intézmények a határokon átnyúló együttműködések egy sajátos modelljét, az ún. szimbolikus kooperációt mutatták. A szimbolikus együttműködések a határon átnyúló térségek társadalmát összekötő szimbolikus értékekre alapozódnak (úgy mint nyelv, kultúra, irodalom, vallási és nemzeti értékek stb.) Az általunk vizsgált kisebbségi intézmények elsősorban e szimbolikus együttműködések hordozói és megvalósítóinak bizonyultak; és csak másodsorban szolgáltak instrumentális célokat. Vagyis olyanokat, amelyeket gazdasági és / vagy területfejlesztési racionalitás várhatott volna el tőlük, mint például a foglalkoztatás javítása, a demográfiai depresszió megállítása, a munkaerő-szükséglet kielégítése, a beruházások vonzása és így tovább. Ez még akkor is igaz, ha ezek a kisebbségi intézmények is időnként megfogalmazták „küldetési nyilatkozatukat” instrumentális” beszédmódban, úgy próbálva föltüntetni önmagukat, mint amelyek instrumentális célokat is megvalósítanak. Két okból is így kellett tegyenek: egyrészt mert ezeket az instrumentális célokat könnyebb volt gazdasági támogatókkal elfogadtatni, másrészt mert politikailag semlegesek voltak. Hiszen e kisebbségi intézmények a maguk szimbolikus javaival és orientációival gyorsan, néha végzetesen konfrontálódtak a többségi társadalommal és államuk politikájával.

Ezt tudtuk és láttuk meg a kisebbségi intézményekről – elsősorban a 2001-03-as kutatás eredményeként – a Bologna-folyamat indulásakor, visszatekintve az 1990-es évek elejére, megszületésükre. Jogosnak látszik a kérdés, vajon hogyan éltek túl az elmúlt évtized felsőoktatás-politikai változásait, a Bologna-folyamatot.

Felsőoktatási reformok Közép-Európában

Abban az időszakban, amelyben a kisebbségi intézményeket vizsgáljuk – a rendszerváltozások időszakában – felsőoktatási reformok (is) zajlottak a régióban. Ma Bologna-folyamatnak nevezik őket, sokszor nem is említve, hogy ebben a régióban a Bologna-folyamat is mást jelent, mint Európa más régióiban. S arról is megfélekedezve – ami ennél is fontosabb -, hogy Közép-Európában a rendszerváltozást követően nem egy, hanem két felsőoktatási reform zajlott és zajlik, egymást követően, sőt sokszor egymásba folyva, egy időben, egymást erősítve-kioltva.

A nemzeti felsőoktatás önállósulása. Abból a kutatásból, amelynek során a Bologna-folyamatalakulását vizsgáltuk néhány közép-európai államban, érdekes vonatkozásra derült fény; e vonatkozásra keveset figyeltünk eddig vagy nem tulajdonítottunk kellő jelentőséget neki (Kozma, Rébay 2008). A posztszocialista országok, amelyek hazánkat körülveszik, többnyire nem léteztek önálló államalakulat formájában (Szlovákia, Ukrajna, Szerbia, Horvátország, Szlovénia); vagy ha léteztek (Románia), fegyveresen döntötték meg a korábbi politikai rendszert. Nem bársonyos volt a forradalmuk – mint Magyarországon (vagy mi8nt egykor Csehszlovákiában hitték és nevezték) -, hanem nagyon is véres (lásd a Balkán-háborúkat). A fordulat utáni első évtized ezekben az országokban egy-egy új nemzetállam kiépítéséről szólt. Ez a nemzeti intézmények teljes körének kiépítését jelentette, pénztől a parlamentig, szimbólumoktól a jogig. Mint tudható, ebben a sorban mindig is kitüntetett szerepet kapott az oktatás. Egy korábbi korszakban – az első világháborút követően – az állami oktatás elemi fokon (hiszen akkor ez jelentette és fogadta magába a tömegeket). A rendszerváltozások után pedig, többek között a felsőoktatás, az egyetemek – hiszen akkorra Európa-szerte eltömegesedtek vagy eltömegesedőben voltak. Állami egyetemeket nemcsak azért kellett alapítani, kiterjeszteni, megerősíteni, mert Európa keleti felébe is megérkezett az addig halogatott tömegesedés, még hozzá egy politikai fölszabadulás formájában. Hanem főként azért, mert így kívánta az államrezon: a törekvés arra, hogy Az állami önállóságot minden politikai szektorban és minden intézményi szinten szimbolizálni és reprezentálni lehessen.

Az idézett kutatás alapján jól követhető ez a folyamat. Az 1990-es évek derekán egymást kísérték a felsőoktatási törvények, mintegy versenyezve egymással abban, melyik állam politikája mikorra és hogyan szabályozza a felsőoktatást. E törvényhozási dömping tehát nem volt véletlen vagy alkalmi egybeesés – bár egymásra nyilvánvalóan figyeltek, egymástól is tanultak. Sokkal inkább ugyanannak a politikai kényszernek a következménye volt, amely az újonnan alakult – vagy újra alakult – államokat egyaránt nyomasztotta: kiépíteni a felsőoktatásukat –rendszert és irányítást -, amely mind a múlttól különbözik (a múltat az egyszerűség kedvéért a általában a birodalommal azonosítva, amelyből kiszakadtak), mind pedig egymástól. Így követelte meg a nemzeti önazonosság tudata és kifejeződése.

Ebben a politikai légkörben – ilyen politikai törekvésék között – kellett az újonnan született (kisebbségi, önkormányzati, alapítványi, magánosított vagy éppen egyházi) felsőoktatás intézményeknek megkapaszkodniuk. Nem csoda, ha ez nem mindig sikerült. Az általunk

tanulmányozott intézmények azonban – legalább is a vizsgálat idején – több-kevesebb sikerrel vették az akadályt. Rendszerint ott tudtak megkapaszkodni és életben maradni, ahol a helyi-területi kezdeményezők sikerrel kooperáltak a többségi társadalom képviselőivel, a helybelieket (választóikat) szimbolikus céljaikkal nyerve meg (kisebbségi, vallási szimbólumok), a többségi társadalom politikai támogatását pedig instrumentális értelmezésekkel (foglalkoztatás, tökevonás, területfejlesztés). Egyes kutatások (például Altbach 1999; Levy, Slantcheva 2007) épp ilyesmiben látták a szabadság zálogát: a magánosításban, amely kiemelheti az újonnan alakult kis (kisebbségi) intézményeket ebből a nemzetállamot építő oktatáspolitikai hevíletből. Ma már tudjuk – sőt a régióban dolgozó kutatók már a születés és elterjesztés pillanatában gyanították -, hogy a magánosításnak a felszabadító hatása Közép- és Kelet-Európában nem úgy érvényes, ahogy, mondjuk, Latin-Amerikában (amellyel az összehasonlítások példálóztak). De a helyzetérzékelés azért helytállóan bizonyult: az állami felsőoktatási politikától valahogy el kellett szeparálni ezeket az újonnan alakult (kisebbségi, helyi, regionális stb.) intézményeket, és ez igen erős versenyfutást jelentett.

Az általunk vizsgált kisebbségi intézmények – és nem csak a posztoszocialista országokban, bár elsősorban ott – az 1990-es évek oktatáspolitikai törekvései között fokozatosan tolódtak egyfajta szegregálódás felé. Miközben államaik erőteljesen törekedtek arra, hogy állami intézményként építsék újra a felsőoktatási intézményhálózatukat, csak azok a kisebbségi intézmények láthattak jövőt maguk előtt, amelyek szintén hálózatosodtak. Védekezni az erőteljes állami akarat ellen csak összefogva lehetett. Azok az intézmények éltek túl az 1990-es évek identitásépítő állami oktatáspolitikákat, amelyek megtalálták a kooperációkat.

Kooperálást – kivel? Mindenekelőtt az „anyaországok” intézményeivel – hisz ők maguk is így jöttek létre. Azután fokról-fokra más, hasonló helyzetbe került kis intézményekkel (erre azonban kevés példát találtunk – ez inkább vágyvezérelt elgondolás maradt). És természetesen a saját hallgatói utánpótlásukat jelentő középfokú, sőt alapfokú oktatással. Ezt a fejleményt – a kisebbségi intézmények szegregálódását saját hálózatuk kiépítése révén – számos súlyos kifogás, sőt politikai támadás is érte. Amikor megvizsgáltuk őket, a haborúskodás még állt. A szegregálódás – bár nem mindegyik tudta és akarta megcsinálni – erős, de kétélű fegyvernek bizonyult. Erős fegyvernek, a már említettek miatt (egyedülálló intézmények nem voltak képesek kimaradni a nemzetállami felsőoktatás-építésből). Kétélűnek pedig azért, mert a szegregálódással nemcsak a nemzeti identitásépítésből maradtak ki, hanem az azokat követő-kísérő további szabályozásokból is könnyen kimaradhattak. És ez végzetes volt, lehetett: margóra kerülve elveszthették legitimitásukat, felsőoktatási jellegüket, területszervező presztizsüket – mindazt, amiért az alapítóknak egyáltalán érdemes volt megalapítani és fenntartani őket.

Meglátogatva ezeket az intézményeket számos különböző törekvással találkozhattunk. Az egyik megoldást a gazdasági formában szerveződő felsőoktatási intézmények mutatták, amelyek instrumentálisan fogalmazták meg törekvéseiket, így próbálva kimaradni az identitásépítő állami felsőoktatás-politikából. E gazdasági formában szerveződő felsőoktatási intézmények fenntartóikkal és / vagy egymással léptek kapcsolatba, és gyakran épp a ”felsőoktatási piac” pontosan körül nem határolt ideológiáját igyekeztek megfogalmazni, alkalmazni. A másik megoldást azok az intézmények mutatták, amelyek igyekeztek megerősíteni kapcsolataikat az alapító intézményeikkel az anyaországban; felvételt, továbbtanulást és diplomát ígérve „anyaországi” intézményekben – vagy otthon, de amazok segítségével. Horizontális együttműködésre – lengyel, magyar vagy más kisebbségi

intézmények között – példát nem találtunk (csak valami halvánny utánérzését a baltikumni svéd kihelyezett tagozatok között).

Intézményi forradalom – a nagy kísérlet. A 2001-03 közötti vizsgálódásunk idején a Bologna-folyamat már két-négy éve mozgásban volt. Legalább is hivatalosan, hiszen a hivatkozott dokumentumot 1999-ben írták alá az Európai Unió tagországainak – meg a leendő (erménybeli) tagoknak a kormányzati képviselői. Az „intézményi forradalom” – amelyet szakértői körökben még ma is szívesen hangoztatnak – szóban inkább, írásban kevésbé – nem innen, hanem csaknem kétszáz évvel korábbról származik. A porosz királyi udvar felvilágosult tisztviselőinek egyik kedvelt jelszava volt, amellyel egy leendő Németország felülről kezdeményezett kiépítését jellemezték (nomen est omen).

A hasonlóság bizonyos fokig csakugyan fennáll. A nagy kísérlet – egy "európai felsőoktatási térség" kialakítása – az érintett kormányok révén befolyásolva felsőoktatási rendszereiket és intézményeiket – nemcsak felülről kezdeményeződött (az intézmények, sőt a kormányok feje fölött), hanem egyben „oldalról” is. Abban az értelemben mindenképp, hogy a kezdeményezőknek nem volt felhatalmazásukat ilyesmit kezdeményezni, sőt még az is kérdéses, hogy az illetékes kormányzatoknak mennyiben volt (különösen is figyelembe véve a sok helyütt törvényekben rögzített egyetemi autonómiákat). E kettősségre – egyetemi reform a kormányzatokon időnként átnyúlva – a hely és elnevezés is utal. Két bolognai dekrétum is létezik ti., amint arra már kezdetkor Hrubos Ildikó rámutatott (Hrubos...). Csakhogy a kettő nemcsak szellemiségében, hanem közreadóit és aláíróit tekintve is alapvetően különbözik egymástól. Az 1989-es bolognai dekrétum ugyanis – még ha szóhasználati engedményeket itt-ott tesznek is – az egyetemi (akadémiai) szféra nyilatkozata arról, hogyan képzelik az európai egyetemek jövőjét. Az 1999-es viszont kormányzati nyilatkozat, amelynek előkészítésében az Európai Bizottság szakértői vettek részt, és amely a kormányokat igyekszik bevonni a nagy európai egyetemi reformba.

A Bologna-folyamat ugyanis egy nagy, egész Európára kiható, azt átfogó felsőoktatási reformkísérlet eufemisztikus elnevezése, amelyet deklaráltak a „felsőoktatásért felelős” miniszterek vállaltak magukra, de amelyet (természetes módon) köztük és az európai bizottság között közvetítő árnyékszervezetek mozgatnak. Nagyon is tudatosan: nyilatkozataikban és közleményeikben megfogalmazódnak a Bologna-folyamatcéljai és időhorizontja. Eszerint a reform végén az "európai felsőoktatási térség" kialakulása áll, amelyet eredetileg 2010-re terveztek, és amely egy többé-kevésbé egységesített európai egyetemi rendszer ugyancsak eufemisztikus elnevezése.

Ebben az új harmonizált felsőoktatási rendszerben deklaráltak fontos szerepe van a hallgatók és oktatók folyamatos cseréjének; az e cserét elősegíteni hivatott s emiatt egységesített értékelési rendszereknek (kredit átviteli rendszer); a felsőoktatás gazdasági és társadalmi funkcióinak (az ún. gazdasági és szociális dimenziók); a felsőoktatás ún. ciklusosságának (azaz az 1980-as években elkülönített, majd később rivalizálni kezdő egyetemi és főiskolai intézménytípusok egységesítésének és egymással való megfeleltetésének); illetve egy új, az intézmények és az államok fölött szerveződő ellenőrzési rendszernek (eufemisztikus elnevezéssel „minőségbiztosítás”). A felsorolás nem teljes – már csak azért sem, mert a tennivalók folyamatosan bővültek és változtak és még most is változtatnak rajtuk. A Bologna-folyamat-ot mozgató árnyékszervezet (Európai Egyetemi Szövetség titkársága) két Évente felülvizsgálja a haladást, és előre előkészített közleményekben regisztráltatja a részt vevő kormányzati képviselőkkel a „haladást” a "európai felsőoktatási térség" felé.

Nem deklaráltan másról és többről is szó van. Annak a klasszikus egyetemi modellnek a megőrzéséről és modernizálásáról, amely Európában alakult ki, és amely az ázsiai erőforrásokért folytatott versenyben az Egyesült Állomokkal szemben talán még esélyes lehet. Ez a modell állami fenntartású intézményeket ismer el, nemzetállami keretek között. A felsőoktatást megtartaná a közszférában (nem föltétlenül az akadémiai szférában), irányítását azonban fokozatosan kiemelné a nemzetállami keretek közül. Eredményeként a tömegesedést egy kiterjesztett szakmai képzés irányába terelné – miközben (a minőségre, tehetségre és kiválóságra hivatkozva) magát az elitképzést lényegében megőrizné és átmentené. Ha mindez megvalósulna – ha nem is 2010-re, de legalább a belátható jövőben –, akkor ezek az eltérő társadalmi-gazdasági funkciók, legalább is egyes kritikusai szerint (Altbach 1999: 1-20; Tomusk 2008) térben is egyenlőtlenül oszlanának el, kialakítva emelkedőket a legjobb egyetemek számára („research universities”), és lejtőket a szorgos szakképzőknek (velük igyekezve elhíttetni, hogy az általános képzésnek mind kevesebb a jövője, s közvetlenül a munkaerő-piacához kell igazodniuk).

Mi tartja egymáshoz kötözve a kormányokat, amelyek versengve törekszenek az "európai felsőoktatási térség" felé, egyformára reformálni akarván intézményeiket? Az a vélemény, amely szerint a Bologna-folyamat az Európai Unió egyik előszobája, ahová bekerülve egy lépéssel közelebb kerülhetnek az uniós tagsághoz. Ezt senki sem mondja, de mindenki így gondolja (azaz nyílvánosan nem fogalmazódik meg, de magánbeszélgetésekben nagyon is; nemzetközileg nem hangzik el, de a honi politikai közbeszédben annál inkább). Mennél távolabb van egy állam az Európai Uniótól – mind földrajzilag, mind fölkészültségben –, annál fontosabbá válnak ezek az előszobázások. Ez a nemzeti oktatáspolitikázás hajtja és tartja mozgásban a Bologna-folyamatot. Szervezői mindig hivatkozhatnak arra, hogy egyik résztvevő már itt, másik pedig még csak ott tart (vö. a kétévente elkészítendő „országjelentéseket” és azok értékelését).

Eközben az egész folyamatot a féllegitimitás lengi át. Az Európai Unió – a Maastrichti Egyezmény szerint – az oktatásban nem illetékes, az a tagállamok felelősségébe tartozik. Ezért az egyébként igen aktív Európai Bizottság deklaráltan nem vesz részt a Bologna-folyamatban, azt a részt vevők maguk alakítják. Ehhez a szervező erőt a már említett árnyékszervezetek egyre növekvő száma adja. Az árnyékszervezeteknek nincs felhatalmazásuk, hogy az Európai Unió nevében beszéljenek, ezt csupán szimbolikusan érzékeltetik (többek közt egy „újbeszéddel”, amely sajátosan EU-s, és amelyet sajátosan maguk a szakértők alakítottak ki e nagy felsőoktatási reform számára. Nyelve sajátosan alakított angol, ahogyan e szakértői körökben beszélnek, és amelyet a részt vevőknek külön-külön értelmezniük kell. (Az új menedzserizmus e fejleményeit Közép-Európában is megfigyelhettük, különösen a felsőoktatási akkreditációs szervezeteket és bürokratikus koordinációikat vizsgálva, vö. Kozma, Rébay ...)

Mivel az árnyékszervezeteket nem legitimálhatja az Európai Bizottság, legitimitásukat „alulról”, a tagállamoktól kell megkapják. Az egész Bologna-folyamat és minden állomása illegitim marad mindaddig, amíg a részt vevő kormányok a szükséges törvényeket és módosításokat nem szentesítetik a nemzeti parlamentekkel. A legitimitációk sajátos köre alakul így ki. A kormányok – amelyek a részt vevő országok egyikében-másikában társadalmilag (avgy akár politikailag is) legitimitás hiányosak, az európai árnyékszervezetekre hivatkozhatnak (vagy egyszerűség kedvéért akár az Európai Bizottságra is, ami persze nem igaz). Az árnyékszervezetek pedig tovább léphetnek a "európai felsőoktatási térség" alakításában, ha egy-egy elhatározást a tagállamok törvényesítettek.

Mindez előre látható volt az 1960-as évek nagy iskolareform hulláma közepette. Előre látható volt, hogy az oktatás tömegesedése szinte törvényszerűen fogja kikényszeríteni nemcsak a középfokú oktatás reformját, hanem a felsőoktatását is. Amit nem lehetett előre látni, az részben a rendszerváltozás, részben pedig az Európai Unió megújult szerepe. Azt a vállalást, hogy megkíséreljünk egy közös európai felsőoktatási rendszert kialakítani, a szovjet birodalom visszahúzódása Európából tette lehetővé. Azt pedig, hogy mindezt felülről, tudatos stratégiával tervezzék meg és hajtsák végre, az Európai Unió léte és növekedése. A vállalkozás méretei azonban az 1970-es évekre emlékeztetnek, a Concorde és a Csalagút korára. Csak remélhetjük, hogy eredményei majd túléljük amazokét.

A Bologna-folyamat Közép-Európában. A Bologna-folyamat az újonnan csatlakozott államokban sajátosan alakult. Nem kezdeményezte a felsőoktatás reformját, hanem folytatta, beleépülve és egybeszövődve vele. A rendszerváltozás által megindított reformok nem álltak meg, hanem esetenként új irányt, máskor új ötleteket, mindenképpen pedig új legitimitációt kaptak. Kutató csoportunk egyik részt vevője ezt a jelenséget itthon „Bologna hungaricum”-nak nevezte el (Barakonyi 2008). Másutt nem feltétlenül neveznék ehhez hasonlóan – de mindenütt megtehetnék.

Mi teszi a Bologna-folyamatot ilyen sajátossá ebben a régióban? Főként az, ahogyan a rendszerváltozások óta folyó, azok kezdeményezte felsőoktatási átalakításokkal összeszövődött. A tendzerváltozások által kezdeményezett nemzeti felsőoktatási reformokat azok alakították ki és hajtották végre, akik a felsőoktatásba többségében a szocializmus korában kerültek; az egyetemi-akadémiai szféra konzervatív, lassan változik. Bekerülni és bent rangot, befolyást elérni általában egy élet munkája, egy pályafutás csúcsa. Ezt az értelmiségi elitet nem lehetett egyik napról a másikra lecserélni (legfőljebb visszaszorítani, megfélemlíteni, lojalításra készíteni a rendszerváltók iránt). Ezért a nemzeti felsőoktatási reformok hasonlítottak mindarra, amit ez az elit megtanult és kitalált még a rendszerváltozás előtt.

A Bologna-folyamat megindulásával ugyanez az egyetemi szféra – kormányzati ösztönzésre, befolyásolással más vezetéssel – újabb föladattal szembesült. Ha eddig a nemzeti felsőoktatás sajátosságait kellett kimunkálniuk – hogy ne hasonlítsanak se régebbi énjükhöz, se a szomszédokra -, akkor most éppen csatlakozniuk kellett az "európai felsőoktatási térség" hez. Azaz különültségből hasonlóságot, önállóságból integrálódást kellett formálni. A Bologna-folyamat ehhez eszközöket, a kormányzatok csatlakozni akarása pedig politikai hátszelet, sőt akaratot adott.

Ennek következtében a Bologna-folyamat egyes célkitűzései úgy valósultak és valósulnak meg, mintha még mindig egy meggyöngyült állami irányítást kellene ismét megerősíteni a felsőoktatás fölött, csak most már nemzeti szimbólumokkal. Az akkreditáció (később minőségbiztosítás) így az állami kontroll részévé válik; a több ciklusú képzés bevezetése alkalom arra, hogy a túlzottan önállóvá vált intézményrészeket ismét egyesítsék, állami ellenőrzés alatt. Az egységes felsőoktatási térségre hivatkozva nem ritkán nemzetállami egységesítéssel találkozunk; a nem teljesen legitim nemzetállami kormányzatok legalább a felsőoktatási politika terén támogatást kapnak legitimitásuk helyreállításához. Mintha az "európai felsőoktatási térség"-hez való csatlakozás föltétele az volna, hogy a felsőoktatási rendszerek előbb nemzetállami szinten egységesüljenek.

Az "európai felsőoktatási térség" (a Bologna-folyamat) nem ismeri a fenntartói diverzifikációt. Céljai között nem szerepel a felsőoktatás több szektorúsága; a felsőoktatás

mint a közsféra része, egyes esetekben szimbóluma inkább valóban a nemzeti egységesítésnek kedvez. Most a Bologna-folyamatra hivatkozva lehet olyan állami követelményeket támasztani a kisebbségi (helyi, alapítványi, egyházi, nemzetiségi stb.) intézményekkel szemben, amelyeket közvetlenül a rendszerváltozás forratagát követően még nem egykönnyen lehetett. Cserébe állami garanciát kapnak ezek az intézmények – végső soron az Európai Unió által támogatott biztonssággal. Ha ezen az úton továbbmennek, előbb-utóbb végül is a felsőoktatási rendszer részévé válnak (még ha a felsőoktatási hierarchia alacsonyabb fokán – egyetem helyett, amire törekedtek, egyszerű alapképzési szinten). Így azonban elvesztik mindazt, amiért létrejöttek a rendszerváltozás hajnalán: helyi támogatottságukat, regionális szerepüküket, a társadalmi és politikai szervező erőt, amelyért alapítóik életre hívták őket. Ha viszont mindezt meg akarják őrizni, könnyen margóra kerülnek, nem illeszkednek az "európai felsőoktatási térség" be, elvesztik legitimitásukat, s ezzel hallgatóikat, oktatóikat, helyi-regionális támogatóikat, hogy a feledésbe süllyedjenek.

Reform kihívások – intézményi válaszok

A Bologna-folyamat tehát a túlélni próbáló és akaró kisebbségi intézmények világos kihívása. Hogyan tudnak válaszolni rá? Azokat az intézményi eseteket, amelyekkel ebben a kutatásban (2008-10) találkoztunk, három csoportba sorolhatjuk. Alább egy-egy példával illusztráljuk őket. (A hivatkozott esettanulmányok megtalálhatók kutatásunk honlapján: <http://terd.unideb.hu>).

Igazodás: a PKE esete. Az egyik lehetséges utat a nagyváradi (Románia) Partiumi Keresztény Egyetem mutatja (pontos nevén: Partium Alapítvány Partiumi Keresztény Egyeteme). Története, amelyet szinte a megalapításától kísérünk figyelemmel, a 2000-es évtizedben szinte szabályszerűen alakult. Ez az évtized ebben a történetben szinte a konszolidáció szakaszának mondható. A konszolidációs szakasz nem mondható azonban eseménytelennek, sem zökkenőmentesnek. Inkább úgy neveznénk, mint azt a szakaszt az intézmény életében, amikor a már stabilizálódott intézmények megszokott nehézségeivel és dilemmáival szembesült. (Vö. Takács Tamara, Szolár Éva, illetve Hermann Alice esettanulmányait.)

Ezek közül a legkevésbé megszokott az egykori alapító életútja. Tökés László – a rendszerváltozást követő magyar politikai élet egyik emblemikus karaktere – pályafutásának korábbi szakaszában, az 1990-es években egyházpolitikai karriert futott be. Betöltötte (helyreállította? Elfoglalta?) a Királyhágó melléki református egyházkerület püspöki tisztét – egy egyházkerületét, amely Trianon előtt nem volt, csupán kénytelenségtől alakította nagy egyháztörténeli előde, Sulyok István, hogy megőrizze a volt tiszántúli református egyházkerület különállását az erdélyi egyházkerulettől. E különállás hangsúlyozása és megszilárdítása Tökés László számára mintegy tíz éven át kiváló politizálási terepet nyújtott; ennek jegyében alakította meg a PKE elődjét, a Sulyok István Református Főiskolát (nem utolsó sorban a Debrecenei Egyetem oktatói segítségével). Egyik mintája volt annak a „változás menedzsernek”, aki politikai egzisztenciáját kockáztatva karizmatikus vezetőként egyszer csak megjelenik – majd ha az áttérés sikerül – ismeretlenségből a nyilvánosságba -, akkor demokratikus vezetővé lényegül át.

A PKE sorsa a 2000-ik évtized folyamán jól mutatta, mit jelenthet, ha az intézmény elveszíti az alapítóját. Az intézmény életének egyik egzisztenciális válsága akkor következett be, amikor alapítója tovább futotta a politikusi pályát: egyházpolitikusból közpolitikussá,

felsőoktatási politikusból „nemzetpolitikussá” vált. Tőkés László pályájának ez a szakasza már közsímet – ha az előzmények nem is –; előbb az országos politikában, majd európai parlamenti képviselőként a nemzetközi politikában is megjelent. Bár egyházi funkcióit nem adta föl, az 1990-es évekhez képest mégis magára hagyta az általa alapított intézményt.

Az intézmény válságba jutott, korábbi vezetői távoztak, sőt a megszűnés határáig is eljutott. A megszűnéstől azonban sikerült megmenekülnie. Ebben nemcsak az alapító játszott szerepet – aki mindvégig igyekezett egyfajta kontrollt mégis gyakorolni az általa alapított intézményen (pozitív és negatív hatással egyaránt – de mindenképp stabilizáló hatással). A megszűnéstől azért is menekült meg a PKE, mert az 1990-es évtizedben már beágyazódott a romániai magyar nyelvű felsőoktatásba, egyben a romániai felsőoktatásba is. Ennek a beágyazódásnak a jelei: az eredményes akkreditációk (nyolc bölcsész szakját akkreditálták mintegy évtizedes próbálkozás, tárgyalás és bürokratikus huzavona után, ezzel a kolozsvári BBTE magyar nyelvű szakjai után a következők a romániai akkreditált magyar nyelvű képzésekben); oktatói az évtized során megszerezték felsőoktatói képesítésüket a romániai akkreditáció előírásai szerint, és főállásban dolgoznak a PKE-n, azaz egzisztenciálisan elkötelezték magukat az intézmény sorsa iránt; kialakult egy olyan hallgatói kör, amely kifejezetten a PKE-re jelentkezik, és ott akar tovább tanulni – a PKE beiskolázási közege (rekrutációs bázisa) túlnyúlik közvetlen földrajzi környezetén (Bihar és Szilágy megyék, az ún. „Partium”), hallgatói növekvő arányban a Székelyföldről is érkeznek; fokozatosan kialakult az a kapcsolatrendszer, amely a PKE-t az anyaváros, Nagyvárad felsőoktatásába is bekapcsolja, egyfajta munkamegosztást alakítva ki a nagyváradi Állami Egyetem, a város további, nem állami felsőoktatási intézményei, valamint a PKE között. (A PKE, bár „keresztény egyetemnek” nevezi magát, nem tart kapcsolatot például a baptistákkal, akik Nagyváradon ugyancsak fenntartanak felsőoktatást, bár román nyelven; alapítói eredetileg a váradi református és katolikus püspök voltak).

Ezért a lassan kiteljesedő beágyazottságért a PKE-nek fizetni kellett, nem is keveset. Elsősorban azzal fizetett, hogy eredeti karakterét, a „keresztény egyetemet” fokozatosan föl kell adnia. Az ezzel kapcsolatos feszültségeket korábbi kutatásaink során már észleltük. Igen nehéz folyamat ez a PKE életében – hiszen hivatásának egyik alapját, a „keresztény” (értsd: református) egyetemi önmeghatározást érinti. Mégis látnivaló, ahogy fokozatosan „elvilágiasodik”. Ezt a fájdalmas folyamatot az a magújuló dilemma kíséri (főként persze a tanári karban), hogy „keresztény” karakterének fokozatos elvilágiasodása következtében vajon nem fogja-e létalapját is elveszíteni. Ez az egyik dilemma, amellyel a PKE oktatói (és hallgatóinak egy része is) szembesül. A dilemma az alapító kontrolljának (átmeneti?) gyöngülésével erősödik.

A másik dilemma legalább ennyire erős. A „keresztény” (református) megjelölés a magyar tannyelvűséget automatikusan jelentette. Román nyelven persze csaknem kezdettől lehetett itt végezni (például román-angol szakon), ez azonban megmaradt a nyelvszakok megszabta szinten, és nem változtatta meg a PKER alapvetően magyar (kisebbségi) jellegét. A fokozatos beágyazódás a város és a romániai felsőoktatás szervezetébe azonban mind gyakrabban fölveti a román nyelvű oktatás kiszélesítését mint kihívást. Az esély akár csábító is lehet. A rekrutációs bázis kiszélesedhet, a PKE regionális szerepköre erősödhet, beépültsége a Partium térségébe egyértelműbbé válhat. Ezzel olyan egzisztenciális nehézségektől szabadulhatna, mint a versengés a magyarországi támogatásokért az időközben megalakult Sapientia Alapítvány (fenntartja az EMTE-t, az Erdélyi Magyar Tudományegyetemet). Ha azonban mindex bekövetkeznék, a PKE másik meghatározó küldetése csorbulna: magyar nyelvű oktatást

adni azoknak, akik nem tudnak vagy nem akarnak eljutni a kolozsvári BBTE-re (főként a Partium területéről).

A harmadik dilemmát azok az akkreditációs követelmények jelentik, amelyek a Bologna-folyamatból Romániában is következnek. Az oktatók számára leginkább kézzel foghatók közülük a több ciklusú képzéssel szembeni akkreditációs követelmények. A PKE jelenlegi szakjai a több ciklusú képzés bevezetésével automatikusan alapképzésekké minősülnek. Ahhoz, hogy egyetem maradhasson, legalább magiszteri képzéseket kell tudnia akkreditálnia – távlatilag azonban ennél még többet: doktori (PhD) képzéseket. A kolozsvári egyetem kihelyezett képzései (például Szatmárnémetiben) ezt a szintet meg sem közelítik; az ilyen képzések helyzete nyilvánvalóan az lesz, hogy alapképzéseket nyújtanak, amelyekkel vagy lehet továbblépni a BBTE-re, vagy (sokkal inkább) a helyi-regionális munkaerő-piacon kell majd elhelyezkedni. Ha a PKE nem tud magiszteri szakokat is akkreditáltatni, akkor az ő hallgatóira is ez a sors vár. Sőt kevesebb eséllyel, mint a BBTE-hez csatlakozott helyi-regionális intézményeknek: hiszen a PKE-ből szervezetileg legalább is nem vezet egyenes út egyik magyar nyelvű képzésbe sem (ha csak a határon túlra, elsősorban Debrecenbe nem). Szervezetileg csupán a nagyváradi más felsőoktatási intézménybe vezetne út – akkor azonban román nyelven. E csapdahelyzetből – újabb esettanulmányaink idején, a 2000.-ik évtized végén csak egy irányban látszik kiút: ha a PKE-nek minél több szakon mesterképzést sikerülne akkreditáltatnia. Egyetemi jellegének megtartásához még így is az szükséges, hogy – távlatilag legalább is – doktori képzést is folytassanak itt.

A PKE dilemmái nagyon hasonlítanak azokéhoz a kisebbségi intézményekéhez, amelyek már elindultak a beilleszkedés útján az "európai felsőoktatási térség"-be; azaz elfogadják és kezdik is végrehajtani a Bologna-folyamatból következő átalakításokat. Az út vége még messze van persze, de a vége már látható. A teljes államik elismerés sem késhet – mindennel, ami ezzel együtt jár -, amennyiben teljesíteni tudják az új akkreditációs követelményeket. Ezeket alapképzési szinten már ma is teljesítik – ez a garanciája egyelőre legalább is) a fennmaradásuknak. Ha azonban egyetemenként akarnak beékelődni városuk, régiójuk és országuk felsőoktatási rendszerébe, igen nagy erőfeszítéseket kell még tenniük, s az eredmények így sem garantáltak. Más kisebbségi intézmények útja könnyebb és egyszerűbb: megmaradnak alapképzési intézményeknek, szolgálva közvetlen környezetüket. A PKE ezt nem tartja elegendőnek, egyetem akar lenni (maradni). Vajon sikerül-e önálló egyetemmé válnia – később pedig megmaradnia is – ez még a jövő (a 2010-es évek?) kérdése.

Kiszorulás: a Modern Üzleti Tudományok Főiskolájának esete. A Modern Üzleti Tudományok Főiskolájával a 2001.-03. közötti kutatásban találkoztunk először (vö. Barabási Tünde esettanulmányát. Az eset megismeréséhez és jobb megértéséhez sok részlettel járult hozzá Gerébi László doktori disszertációja is, vö: Gerébi 2008.) Akkor úgy jelent meg, mint egy törekvő kisváros ugyancsak törekvő vezetőjének egyik kiemelkedő próbálkozása arra, hogy települését ne csak gazdasági, hanem (bizonyos fokig) képzési központtá is tegye. Az oktatás ugyan csaknem egy évszázadra nyúlik vissza Székelyudvarhely történetében: a református kollégiumnak tanítóképzője is volt (a város főterén díszes épületben). Ennek folyományaként most felsőoktatási intézmény működik Székelyudvarhelyen; mert a tanítóképzést az 1990-es években Romániában is felsőfokra emelték, így az intézmény maga is felsőoktatásivá vált. (Vö. Péter Lilla esettanulmányát). A felsőfokú tanítóképző azonban nem a városé. Beletagolódik abba a hálózatba, amelyet a kolozsvári BBTE Erdély-szerte kiépített – Székelyudvarhelytől Szatmárnémetiig -, s amelyek keretében a kolozsvári egyetem mint Erdély reprezentatív, állami fönntartású több nyelvű („multikulturális”) egyeteme léphet föl. Bár az intézmény beiskolázása – természetes módon – regionális,

mégsem szolgálja, legalább is nem elsősorban a város szükségleteit. Bár társadalmi beágyazottsága az elmondottakból is következően jó, Kolozsvárról irányítják. Nem minősül tehát „kisebbségi intézménynek” – abban az értelemben, ahogy dolgozatunk elején megfogalmaztuk.

A Modern Üzleti Tudományok Főiskolájának életre hívását ezzel a körülménnyel indokolták. Megalapításában a város karizmatikus polgármesterének (Szász Jenő) kulcsszerepe volt; mind a szándék megfogalmazásában, mind a kapcsolatok fölkeresésében, mind pedig az intézmény letelepítésében neki jutott a főszerep. A célok megfogalmazásakor figyelembe kellett venni nemcsak a BBTE tanítóképző intézetét, amely már a városban működött, hanem Csíkszereda közelségét is, ahol viszont időközben szintén megindult az intézményalapítás (kutatásunk idején mint az Erdélyi Magyar Tudományegyetem csíkszeredai campusa működött; vö. Szentannai Ágota, illetve Kiss Adél esettanulmányait).

A székelyudvarhelyi „kisebbségi intézmény” a helyi-önkormányzati főiskolák egyik mintapéldánya (hasonló „városi egyetemekkel” a szlovákiai Révkomáromban és Királyhelmecen találkoztunk). Megalapításakor a városban már meglévő, csak hogy állami egyetemhez kapcsolódó, valamint a környéken ugyancsak készülődő felsőoktatási próbálkozásokat egyaránt figyelembe kellett venni. (Az 1990-2000. évtized fordulóján további kisebbségi intézmények is alakultak a régióban, például Sepsiszentgyörgyön; ez azonban nem szerepel esettanulmányaink között). Így keletkezett az a gondolat, hogy a kisváros gazdasági szerepkörének megerősítéséhez vállalkozói képzés illenék, annál is inkább, mert ez még nem szerepel a regionális felsőoktatási kínálatban. S mivel itt nem állami, hanem önkormányzat által kezdeményezett intézményalapításról volt szó, az alapítók a magánszférában keresték a kapcsolatokat. Így találtak rá a Modern Üzleti Tudományok Főiskolájára, amely alapítványi formában működött – ugyancsak mint egy önkormányzat kezdeményezte intézmény a Székelyudvarhellyel testvérvárosi kapcsolatot ápoló magyarországi Tatabányán.

A székelyudvarhelyi főiskola megindulása mintapéldája annak, ahogy az 1990-es években önkormányzati intézmények születtek a vizsgált régióban. Adódott a város értelmiség egy többé-kevésbé kritikus tömege (a helyi és közvetlen környékbeli diplomások); a város társadalma, amely részben kiszorult az állami felsőoktatásból, részben pedig nem is tartott igényt rá. Ha utaztatni nem akarták gyermekeiket – vagy albrétegben, illetve kollégiumi körülmények között lakatni -, ha munkájukra helyben is igényt tartottak, akkor helyben felsőoktatást is igényeltek nekik. Olyant, amely a környéken sem található – ami azt az ígéretet hordozta magában, hogy ez a „közösségi főiskola” - mint akkortájt a helyi alapítású intézményeket nevezték – fokozatosan akár regionális szerepkört is betölthet, elhelyezkedve a régió felsőoktatási munkamegosztásában. Hátszelet pedig a romániai felsőoktatás akkor még szabályozatlan expanziója jelentett, egybeszövődve kisebbségi (nemzeti) törekvésekkel is.

A Modern Üzleti Tudományok Főiskolája – e töröl metszett helyi kezdeményezés - mindenben különbözött, amiben csak lehetett a környező felsőoktatási intézményektől. Modern épületet kapott a polgármester jóvoltából, amelyet modern oktatási infrastruktúrával szereltek föl. Úgy kezdett el működni mint a tatabányai anyaintézmény kihelyezett tagozata. Oktatói – rendszerint másodállásban – azonban a városból és közvetlen környékéről kerültek ki, azzal a perspektívával, hogy később az itteni oktatás lesz megélhetésük fő forrása. Alternatívát láttak és remnétek abban a tényben, hogy nem állami, hanem önkormányzati

alkalmazottak, és hogy mint ilyenek kikerülhetik azokat a követelményeket, amelyek az állami felsőoktatásban oktatókra mindinkább vonatkoztak.

A Modern Üzleti Tudományok Főiskolájának külön útja azonban abban fejeződött ki leginkább, hogy nem szándékozott teljesen leválni a tatabányai anyaintézményről. Más kisebbségi intézmények kialakulásának csupán az első szakasza volt az, hogy kihelyezett tagozatként működtek; mindegyik igyekezett önállósulni, amint csak lehetett (lásd korábbi kutatásainkból Beregszász, a kutatás 2008-10. közötti szakaszából pedig Királyhelmece vagy Révkomárom esetét). A Székelyudvarhely főiskolája ehelyett tartósította kapcsolatait Tatabányával; ami abban jelentkezett, hogy nem csak ideiglenesen vette át az anyaintézmény tanterveit, hanem véglegesen. Ebből is következett, hogy oktatási nyelve a magyar lett / maradt (mellette még az angol nyelv). Bár oktatók már nem – vagy nem ugyanolyan – gyakran jártak Tatabányáról Székelyudvarhelyre tanítani, mint a kezdeti években, tulajdonképpen már nem is kellett nekik. A tatabányaiak által „szabadalmaztatott” tananyagot most már Székelyudvarhelyen is el lehetett sajátítani, helybeli oktatók segítségével, utazás nélkül. (A vizsgáztatás is Udvarhelyen folyt, kezdetben tatabányai oktatókkal, később ez is helybeliekkel.)

Menet közben mind világosabbá vált, hogy ilyen módon nem lehet majd a főiskolát Romániában akkreditáltatni; a fönntartó ezt – kezdetben legalább is – nem is ambicionálta. Hiszen akkor fokozatosan kicsúszott volna a főiskola a kontrollja alól. E kényszer és az autonómia megtartására törekvés következtében a főiskola a régióban szokatlan megoldást választott: csak magyarországi diplomát lehetett szerezni benne. Minthogy romániai akkreditációt nem kért és nem is nyert, az Udvarhelyen szerzett diploma mindenütt jóú volt, ahol magyarországi diplomát elfogadtak – vagy ahol nem firtatták a diplomát, annak keltét és nyelvét.

Az autonómiára törekvés érdekesen csengett egybe az alapító polgármester további politikai karrierjével. Ő a székelyföldi autonómia-törekvések egyik szószólójává vált, és azért szakított az RMDSz-szel, hogy e programjára önálló regionális – sőt országos – karriert építhessen. Városa és benne a főiskola az ilyen törekvésekhez már nem jelentett elégséges alapokat. A polgármester, aki azelőtt látványos, országos hírű akciókkal törekedett városának kulturális, nyelvi és politikai autonómiáját megőrizni – politikai mozgásterét bővíteni, fokozatosan kivonult a főiskola mögöl. A főiskola a vizsgált időszakban fokozatosan elvesztette azt a politikai hátszelet, amelyet egy nagyra törekvő polgármester városépítő akarata jelentett számára.

Radásul fokozatosan megszűnt az expanzió hajtóereje is. Egyrészt mert a város munkaerő-piaca fokozatosan telítődött a főiskola diplomaival, akik – az említett körülmények miatt – főként csak itt vagy a közvetlen környéken tudták csak diplomájukat hasznosítani (gha tudták egyáltalán). Másrészt pedig azért, mert az expanzió heves első szakasza Romániában is megtorpant (legalább is ami a gomba módra szaporodó kis intézményeket illette). A felsőoktatási törvényhozás Romániában is szabályozta és korlátozta a felsőoktatás terjedését; a „közösségi főiskolák” alapításának kora lejárt. A Modern Üzleti Tudományok Főiskolája tehát mind a helyi politika, mind az országos felsőoktatási expanzió hajtóereje nélkül maradt.

Most derült ki, hogy mennyit vesztek az autonómiára törekvéssel; mit nyerhettek volna, ha elindulnak a romániai akkreditáció útján. A helyi és országos támogatások csökkenésével a romániai felsőoktatás rendszerébe illeszkedés valószínűleg kapaszkodót jelentett volna (jelentene) – legalább is addig, amíg a főiskola vezetői kiformalhatnak egy új stratégiát. A

jelenlegi föltételek megtartásával azonban – amelyek közé navigálták magukat – ez egyre kilátástalanabbnak tűnik.

Ráadásul az anyaintézmény is nehézségekkel küzd. Magyarországon ugyanúgy, mint ahogy Romániában a nem állami intézmények válaszut elé kerültek. Vagy megfelelnek azoknak az akkreditációs követelményeknek, amelyeket az állam diktál (ittthon a MAB), többek közt a Bologna-folyamat-ra hivatkozva – vagy fokozatosan elveszti diploma kiadási jogukat. A tatabányai alapítványi főiskola jelenleg többek közt arra törekszik, hogy oktatói tudományos fokozatot szerezve megfeleljenek az újabb minősítési követelményeknek, ezzel fönntartójuk elvárásainak is. Kevés energia marad a kihelyezett tagozat támogatására.

Az udvarhelyi Modern Üzleti Tudományok Főiskolájának története – egybevetve a PKE történetével – az alkalmazkodás egy másik sajátos formáját mutatja. A PKE megalakításától kezdve arra törekedett, hogy elszakadjon az indulását főként segítő Debreceni Egyetemtől, és ennek érdekében csaknem egy évtizeden át küzdött szakjai állami elsimeréséért (s küzdött mindenért, ami ezzel együtt járt). Az udvarhelyi főiskola nem akarta – s tán nem is tudta volna – bejárni az akkreditáció útját, ezért inkább megmaradt hivatalosan egy kihelyezett tagozat státusában. Ez egy ideig az autonómiát biztosította neki, sőt egyszer-egyszer az önállósulás esélye is megképzett (akkreditáció nélkül). A Bologna-folyamat által teremtett helyzet azonban visszakényszeríti arra az útra, amelyen az intézmény vezetői eredetileg nem akartak járni – a beilleszkedés útjára. Ezen az úton most az udvarhelyi főiskola nagy hátránnyal indul, elvesztett évtizede miatt. Kérdés, végig tud-e majd rajta menni; s ha már végigment, lesz-e még mindig abban a régióban szükség rá.

Hálózatosodás: a rózsabereki katolikus egyetem esete. A rózsabereki katolikus egyetem nem teljesen illik a képbe. Kis intézményről van ugyan szó, mégsem „kisebbségi intézményről” abban az értelemben, ahogy a kifejezést ittthon használjuk. (Esettanulmánya eredetileg nem is a kisebbségi intézményekről, hanem az egyházi intézményekről szóló kutatásunk keretében készült, vö. a kutatás honlapját: <http://cherd.unideb.hu>.) A rózsabereki katolikus egyetem elnevezése is csupán azért „egyetem”, mert anyaországában, Szlovákiában valamennyi felsőoktatási intézmény egységesen ugyanazt a megnevezést hordozza.

Mégis, mint az esettanulmányból kiderül, ennek az intézménynek is van jól kivehető térségi szerepköre. Mint „katolikus egyetem” nemcsak lelkészképzéssel foglalkozik, hanem világi képzéssel is (szociális képzések, hitoktató képzés). A jelentkezők ennek következtében nemcsak a katolikus lelkésznek készülők – amely önmagában zárt és sajátos csoportot alkot -, hanem a világi pályákra készülők, elsősorban a szokásos női hallgató-csoportok. Származási helyük az intézménynek otthont adó kisváros és annak vidéke.

Ezt a regionális szerepkört erősíti a szlovákiai felsőoktatás sajátos hálózata, Szlovákia településhálózatához igazodva. Az ország két központja Pozsony és Kassa; ezek egyben gazdasági és kulturális központok is. Dominanciájuk másféle, mint akár Bécsé Ausztriában, akár Budapesté Magyarországon; az említettekhez képest sokkal decentralizáltabbak. (Korábbi kutatásunkban Kassa határon átnyúló vonzáskörzetére mutattunk rá, vö. Híves 2000.) Rózsaberek, a katolikus egyetemnek otthont adó kisváros mindkét szlovákiai nagyváros vonzáskörzetének érintkezésénél helyezkedik el; térségében felsőfokú szerepkört tölt be, kirajzolható körzettel.

Bár az intézményt nem a városi önkormányzat hozta létre, és nem is az tartja fönnt – de azért nyilvánvalóan közreműködik a fönntartásában, besegít abba. Az egyház ebben az esetben is

alapozó fontosságú szereplő, mint ahogy más kisebbségi intézmények esetében visszatérően láttuk (Bozen, Nagyvárad, Királyhelmece, Beregszász stb.). Város és egyház mint intézményfenntartó összefonódik (noha nem jogilag, hanem gyakorlatilag). Mindezek mégis összehasonlíthatóvá teszik a rózsabereki intézményt a többi helyi / kisebbségi / magánintézményekkel.

A rózsabereki intézmény nem hagyományos szervezet abban a formában, ahogy más katolikus intézmények kifomálódtak. Szlovákiában a katolikus egyetemek alapítója a nagyszombati egyetem volna; ez az első egyetem az egykori Felső-Magyarország (az ún. királyi Magyarország) területén. A Magyar Királyság egyetemei jogilag innen eredeztetik a létüket – kivéve a később alapítottakat, amelyek protestáns előzményeket tudnak magukénak. Így a nagyszombati egyetem utódjának tudta magát a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem (az első világháború után föl is vette a nagyszombati alapító, Pázmány Péter nevét), a mai ELTE jogelődje. Hasonlóképp a nagyszombati egyetem egyik jogutódjának tudja magát a mai budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetem, amely az egykori Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karából szerveződött meg. Ezekhez képest azonban a rózsabereki katolikus egyetem nem tekinti jogutódnak magát. Külön keletkezéstörténete van, amelynek narratívuma szerint nem kötődik a múlt (magyar) történelméhez, inkább a szlovákiai katolikusok történetéhez.

A rózsabereki egyetem – bár szlovák környezetben működik – katolikus intézményként minden katolikust szolgál (magyarokat is). Ha kisebbségiként jellemezzük, akkor ez nem nemzeti kisebbséget jelent, hanem kifejezetten a magánjellegre utal. Az intézmény úgy kisebbségi, ahogy a magukat katolikus egyháztagoknak vallók vannak (egyfajta) kisebbségben Szlovákiában, és ahogy azok számítanak kisebbségieknek, akik vallásos képzést keresnek maguk vagy gyermekeik számára. A kisebbségnek ez a definíciója nem teljesen idegen a nagyváradi keresztény egyetemtől sem – de annak református jellege miatt ott a magyar kultúra teszi dominánsan kisebbségivé az intézményt. Rózsaberek viszonylagos zártságát viszont a katolikus értékek hangsúlyozása okozza.

Talán ebből is következik, hogy a rózsabereki katolikus egyetem – bár térségi funkciókat is betölt – mégis nem csak más szlovákiai felsőoktatási intézményekkel tartja a kapcsolatot, hanem rajtuk kívül a környező országok katolikus egyetemeivel (Lengyelországban a lublini katolikus egyetemmel, Magyarországon a már említett Pázmány Péter Katolikus Egyetemmel, Ausztriában az ingolstadti katolikus egyetemmel). Ezeket az egyetemi kapcsolatokat az teszi lehetségessé és szükségessé, hogy ezek az intézmények nemcsak az illető országok törvényi előírásainak kell megfeleljenek, hanem a katolikus egyetemekre vonatkozó vatikáni előírásoknak is.

Ezt a kettős kontrollt emeljük ki, amikor a rózsabereki intézmény esetét vizsgáljuk a Bologna-folyamat-ban. A Bologna-folyamat nem vonatkozik a katolikus egyetemekre abban a tekintetben, hogy számukra a pápai előírások a mérvadók. Annyiban azonban vonatkozik, amennyiben egy-egy országban elismert végzettségeket kívánnak kiadni. Ezért persze a katolikus egyetemek is szembesülnek a Bologna-folyamat-ból adódó kihívásokkal, amik akkreditációban, az oktatókkal és a hallgatókkal szembeni előírásokban, az oktatásszervezés egységesítésében, a kormányzattól és intézményeitől függetlenül minőségbiztosító ügynökségek ellenőrzéseiben válik kézzel foghatóvá. A rózsabereki képzések ezeknek az előírásoknak egyelőre annyiban tudnak megfelelni, hogy (világi) képzéseik, amelyek eredetileg főiskolai szintűek voltak, most alapképzéseknek számítanak (illetve reményük van

arra, hogy így fogják akkreditálni őket). Ez Rózsaberekben is hasonló feszültségeket okoz, mint a már említett többi esetben.

A feszültségek mégis kisebbek azoknál, amelyeket Nagyváradon vagy Udvarhelyen élnek át. Ennek nemcsak az az oka, hogy míg a megvizsgált romániai intézmények magyar kisebbségiek voltak, Rózsaberek szlovák többségű (hiszen a Bologna-folyamat más helyi alapítású vagy magánintézményekkel szemben is magas követelményeket vagy alacsonyabb besorolást jelent). A Bologna-folyamat okozta feszültségek azért is kisebbek Rózsaberek esetében, mert katolikus intézmény – az európai katolikus egyetem tagja. Nemcsak a kontrollja kettős, hanem az elismertsége is.

A rózsabereki katolikus egyetem esete ezért példaértékű. Annak a lehetőségnek az illusztrálása, hogy a Bologna-folyamat állította követelményekkel szemben nemcsak két út van (illeszkedés vagy kiszorulás). Hanem lehet egy harmadik megoldás is: egy alternatív hálózat kialakítása, amelyben az intézmények saját szabályokat állítanak maguk elé, saját minőségbiztosítással, saját ekvivalenciákkal és saját elismerésekkel. Ha az ilyen hálózatok elég erősek és eléggé gyorsan tudnak kialakulni, akár befolyosolni is képesek a Bologna-folyamat-ot. Legalább is ahogyan az Közép-Európában 1999 óta kibontakozik.

Ilyen hálózatosodásnak voltak és vannak kezdeményei. Nemcsak Európa más egyetemei között (például a leideni egyetem által kezdeményezett kutató egyetemi hálózat), hanem bizonyos magánintézmények között is (a klasszikus példa az Amerikai Egyetem elnevezésű intézmények világhálózata). Regionálisan is kísérleteznek vele (például az európai minőségbiztosítási ügynökségek regionális hálózataival).

Ezek a hálózatosodások figyelemfelhívók. Arra figyelmeztetnek, hogy a Bologna-folyamat egyes, nem mindenki számára kívánatos következményei akkor védhetőek ki, ha az érintett intézmények horizontálisan is szövetkezni tudnak. A Bologna-folyamat teljes elutasítása – egy évtizeddel a kezdete után – ma már nem lehetséges. Nagyon is lehetséges azonban azoknak a megvalósulási formáknak az elutasítása, amelyek – a Bologna-folyamat-ra hivatkozva – állami, kormányzati célokat erőltetnek. Az állami akkreditációval szemben nem a minőségbiztosítás elutasítása segít, hanem az alternatív minőségbiztosítás megszervezése; az állami betagolódástól nem a betagolódás elutasítása mentesít, hanem alternatív kapcsolatok erősítése, a kölcsönös függelmek kialakítása. Minden bizonnyal ez a felsimerés lehet a Bologna-folyamat egyik nagyon is fontos következménye a jövőben. Ha a felsőoktatási intézmények számos – akár egymással versengő – hálózata alakul ki Európában, akkor nő a versenyszellem, miközben csökken a kiszolgáltatottság. S közelebb juthatunk ahhoz, amit a Bologna-folyamat is megcélozott: az európai egyetemi eszme megújításához értékei megőrzése árán.

Kisebbségi intézmények és a rendszerváltozás

A kisebbségi intézmények kutatása új megvilágításba helyezte magát a rendszerváltozást is. A kisebbségi intézmények szembesülése a Bologna-folyamat-tal azért olyan drámai, mert a rendszerváltozás egy másik – korábbi – szakaszának produktumai. Egy olyan szakasz, amelynek szereplői más, sokszor homlokegyenest ellenkező célokat követtek, mint amelyeket követ a Bologna-folyamat tűz ezek elé az intézmények elé. Mindez fölveti a rendszerváltozás szakaszainak kérdését. (Irodalom?)

A rendszerváltozást rendszerint két szakaszra osztják. Az első szakaszt nagyjából az 1990-es évtizedre szokás datálni, míg a második szakasz a XXI. Század első évtizedére esik. Magyarország és más posztoszocialista országok esetében praktikus a második szakaszt az Európai Unióba való belépéshez kötni (vagy belépéshez azokba a nemzetközi szervezetekbe, amelyek az Európai Unió előszobáját jelentették). Innen tekintve vissza az elmúlt két évtizedre, az első évtized átmeneti kornak tűnik, amely mintegy előkészítette a régió tagságát az Európai Unióba. Mi ezzel szemben – épp a kisebbségi intézményekkel foglalkozva a rendszerváltozásnak nem két, hanem három szakaszát véljük megkülönböztethetőnek. Az első szakasz elé még egyet javasolunk beiktatni (német mintára): a fordulatét (*die Wende*, vö: Winkler 2005: 449 skk, 577-92)

A fordulat. A fordulat elemzése kritikus. Ennek a szakasznak a föltárása és megértése hozzájárul, sőt megvilágítja mindazt, ami Magyarországon és a szóban forgó régióban azóta is történik. Kritikus pillanat ez, amelyben egyszerre sok minden sűrűsödött más dőlt el, ami a későbbiekre meghatározó hatással lehetett. Azt a történeti pillanatot, amely mintegy beteljesítette az előző évtizedek vágyait és törekvéseit, egyben pedig besugározta a jövő évtizedeket – legalább is azt a kettőt, amelyet eddig rendszerváltozásnak hívtunk – korábban beteljesülésnek („kairosz”) neveztük (Kozma 2005).

Az áttörés és a beteljesülés e ritka történeti pillanatai minden történeti eseménynél megtalálhatók. Ez az a pillanat, amely mint cseppben a tenger fölmutat és magában sűrít minden törekvést, egymásnak feszülő akaratot, eddig rejtett, most egyszerre napvilágot látó szándékot – s nem utolsó sorban az azt képviselő egyéneket és csoportokat. Új szereplők serege tűnik föl hirtelen a történelem színpadán, jelezve és meghatározva, hogy új korszak kezdődik, mintegy „új felvonás”. Az eddig folydogáló események egyszerre lezáródnak – még ha tartanak is rövid ideig -, a főszerep más személyek és csoportok kezébe került. Akár a színpadon („a történelem színpadán”): ez az az expozíció, amely keretet és értelmet ad a további eseményeknek.

A megvizsgált közép-európai országokban ez a fordulat nagyjából 1988-1994 közé esett. Országoként jelentős időbeli eltolódásokkal. Magyarország etekintetben az élen haladt; itt a fordulat előbb kezdődött, mint bármely más országban, kezdetét 1988 végére tehetjük. (Oplatka 2007). Bizonyára nem túlzás azt állítani – noha mára lassan kiesik az európai történeti köztudatból -, hogy nem csak előbb kezdődött meg a fordulat itt, hanem ez a fordulatkat penetrálta a környező országok eseményeit is (az összefüggés egy esetben egyértelműen kimutatható: Románia esetében, ahol a forradalmat a magyar közösség kezdte). A rendszerváltó országok jó részében azonban koránt sem volt olyan „bársonyos”, mint Magyarországon (még a „bársonyos” szót alkalmazó Csehszlovákiában sem, amely rövidesen két részre esett szét). A régió országai többségükben – s ez rendszerint elfelejtődik – épp e fordulat eredményeképp szétesett, nem egyszer fegyveresen, elhúzódó harcok árán. Amit mi fordulatnak érzekeltük – bármennyire drámaian -, azt a környező országok új időszámításként élték meg, a Balkánon például a világháború óta legsúlyosabb háborúként. Az európai történeti köztudatba „a fordulat” egy drámaian látványos eseményhez, a berlini fal ledüöntéséhez társul, elsősorban a média hatására. A mi történeti tudatunkba – ettől eltérően – a vasfüggöny átvágásához (a két megjelenítés néhány évig még versenyzett egymással a médiában, míg aztán a berlini fal képei elfedték és elfeledtették a „vasfüggöny” átvágását. Az egymással versengő narratívumokat Oplatka idézett könyve remekül jeleníti meg.).

A fordulatot azért érdemes elkülöníteni a rendszerváltozás első szakaszán belül – és külön megvizsgálni -, mert különben egy sor történeti és politikai fejlemény érthetlenné válik. A

fordulat néhány éve alatt nem csak és nem elsősorban a rendszerváltozás későbbi szakaszának – az 1990-es évek fejleményeinek – a megalapozása folyt. Hanem ezzel együtt, sőt sokkal inkább a Kádár-rendszer lebontása, már-már forradalmi sebességgel, valamint, ami ezzel együtt járt, az útkeresések. Az 1990-es évek útkeresései jobbra a megoldások keresései voltak egy új világban, olyan kontextusokban, amelyek már adottak voltak. Megoldások keresése a már megtalált célokhoz és végállomásokhoz. A fordulat néhány évében azonban maguk a célok sem voltak világosak. Hoztuk őket magunkkal a Kádár-rendszer évtizedeiből, abban a hitben, hogy a teendők világosan látszanak, csak meg kell valósítanunk őket. Csak meg kell nyílnak a határok, csak be kell lépünk az Európai Unióba, és e történeti lépéssel (szomszédainkat megelőzve) fölzárkóztunk Európához, Európa részévé váltunk.

E lelkesültség nyomai politikai és társadalmi életünkben a mai napig visszanyomozhatók. Ebben a szakaszban születtek azok a törvények, amelyek Magyarország jogállamiságát mindmáig megkülönböztetik szomszédaitól, nem egyszer fejfájást okozva az európai uniós tanácsadóknak is (például közigazgatásunk, önkormányzatiságunk, vallásügyi törvényeink, az alaptörvények kétharmadosága stb.). A „harmadik utasság” megannyi nyoma fedezhető föl közéletünkben és intézményrendszerünkben egyaránt (Kozma 2004a)

E harmadik utasságot a rendszerváltozás első politizáló nemzedéke okozta és hordozta; az a nemzedék, amely még a Kádár-rendszerben tanult politizálni – rejtőzködő ellenzékiként, kényszerűen megtanulva „a hatalmat” tisztelni, vagy a „tervtárgyalások” folyamatában, a döntések második vonalában maradván (egyik csoportjukat Konrád és Szelényi híres könyve írta le, vö. Konrád, Szelényi é.n.). A harmadik utasság – mint a történelemben már annyiszor – kiútkeresést jelentett a történeti realitások között (szocializmus vagy kapitalizmus, azaz a Szovjetunió vagy az Egyesült Államok), olyan megoldásokkal, amelyek sehol sem valósultak meg, és amelyek a késői Kádár-korszakban fogantak meg egyre nyíltabb beszélgetésekben és publikálásokban. (Például a megyei önkormányzatok elgyöngítése, a települési önkormányzatok önállóságának megerősítése, az egyházak társadalmi állásának liberális fölfogása és újraszabályozása, az iskolai autonómia és igazgató választás, iskolaszékek

E harmadik utasságok egy példászerű megnyilvánulása a kisebbségi intézmények Közép-Európa-szerte. Bennük különböző törekvések fonódtak össze abban a pillanatban, amelyet „a fordulatnak” neveztünk. A vezérmotívum a politikai fölszabadulás lehetett egy elnyomó államhatalom alól, amely elnyomó módon korlátozta a felsőfokú ,továbbtanulásokat (még ha a korlátozás tartalma sokszor racionális volt is). A felszabadulásnak ehhez az élményéhez társult a felsőoktatási expanzió hajtóereje – az elmaradt és elkésett kapacitásbővítések a felsőoktatásban, amelyek társadalmi oldalról növekvő politikai feszültségeket okoztak , oktatáspolitikai oldalról pedig a vágyott Európától való – vélt és valós – elszakadás növekedését. A kisebbségi intézmények megalakulásába emellett közrejátszott a közvetlen fölszabadulásnak az az élménye, hogy ha a közösséget semmi nem korlátozza, akkor intézményei lehetnek, amelyeket fönntarthat és működtethet (azaz működtetheti az állam, hiszen erőforrásai fölött nem őrökdi többé gyűlölt állami és pártbürokrácia). Ezek a motívumok esetenként vallásos (egyházi), esetenként nemzetiségi hajtóerőkkel is fölerősödtek.

A fordulat okozta, hirtelen megnyílt lehetőségek között láncreakció-szerűen Közép-Európa-szerte a kisebbségi (helyi, önkormányzati, közösségi, nemzetiségi, egyházi, alapítványi stb.) intézmények légiója lépett színre. És nemcsak ott, ahol a rendszerváltozás éppen folyt. Az 1980-90-es évtized különös módon Európa minden részében önkormányzati, etnikai stb.

újjászületést okozott. Ezeknek az újjászületéseknek az eredménye a mi régióinkban többek között a „kisebbségi intézmények”. Figyelmeztetés, hogy volt egyszer egy rendszerváltozás.

Konzolidálódás: a kilencvenes évek. A kilencvenes évek – hol 1992-93-tól, hol pedig 1993-95-tel kezdődően – az EU csatlakozásig egyfajta konzolidáció éveinek számíthatók. A fordulat hevülete elmúlt; a fordulatot mozgató társadalmi csoportok és politikai erők fokozatosan a margóra kerültek, politikai tömörüléseik az időszak végére eljelentéktelenedtek. Utánuk újabb politikusi és szakértői generáció következett, amely politikai tapasztalatait már nem a Kádár-rendszer mélyéből hozta magával, hanem a fordulat teremtette új föltételek között szerezte. Megtanultunk politizálni demokratiukus, vagy legalább is parlamenti keretek között. Fokozatosan megtapasztalták a jogállamiság teremtette korlátokat ugyanúgy, mint a nemzetközi kapcsolatok nyújtotta lehetőségeket. „Piacgazdaság” néven megtanulták azt is, hogy Közép-Európának milyen lehetőségei vannak – és milyenek nincsenek – a nyugat-európaiakkal való együttműködésben.

A konzolidáció egyik törekvése az önálló államiság megszerzése, illetve visszanyerése volt. Vonatkozó vizsgálataink egyik tanulsága megint az, hogy Magyarország ebből a szempontból sem általánosítható példa, sokkal inkább kivétel. A környező országok csaknem valamennyien új államalakulatok voltak (Ausztria és Románia kivételével), új politikai kontextusokban új politikai törekvésekkel. Az azonban mindenütt közös volt, hogy kormányzataik a sajtószerevések fölmutatására törekedtek; azoknak az identitásoknak és legitimitásoknak a megteremtésére és kifejezésére, amelyek a megelőző államalakulatokból való kiszakadással szükségessé váltak. Az új államok egyik törekvése új, önálló identitásuk megszilárdítása és kifejezése vált.

Másik törekvésük a fordulatban megrendült és megkérdőjeleződött állami hatalom és kormányzati legitimitás visszaszerzése volt. A fordulat rést ütött a korábbi igazgatási rendszereken, amelyek államhatalomként szövődtek egybe Közép-Európa kis és nagy birodalmaival. Ezekből az államszervezetekből kiszakadva most bizonyítani kellett, hogy az új kormányzat szilárd és legitim. A nemzeti azonosságra törekvés jó alkalom volt arra is, hogy a kormányzatok igyekezzenek visszaszerezni túlhatalmukat a helyi, regionális, civil és magánkezdemenyezésekkel szemben.

A törekvés – az állami önállóság megszerzése és kifejezése, valamint a megkérdőjeleződött kormányzati hatalom visszaszerzése – törvényszerűen vezetett összeütközésekhez a régió államai között. Az 1990-es évek a folyamatos ingázás évei voltak a volt birodalmak és a vágyott új világ (Európai Unió) között; és folyamatos turbulenciát okoztak az egymással versengő és összeütköző államok, társadalmi csoportok, gazdasági szervezetek és politikai alakulatok között. Közép-Európa államai egymással versengve törekedtek bizonyítani alkalmasságukat a nemzetközi szervezetekhez való csatlakozáshoz – miközben egymással konfrontálódva próbálták erősíteni nemzeti identitásukat és kormányzataik szilárdságát.

A felsőoktatási politika jó terepet nyújtott e törekvésekre. Az 1980-90-es évek fordulóján keletkezett felsőoktatási kezdeményezéseket a kilencvenes évek állami politikája Közép-Európa-szerte megkísérelte új gátak közé szorítani, ami többek között új hullámot indított el a felsőoktatási törvénykezésben. A nemzetközi gyakorlatra hivatkozva új eljárásokat és intézményeket vettek át, amelyek azonban Közép-Európában rendre az identitásépítő kormányzati hatalomgyakorlás eszközeivé váltak. A piacépítés és a „kis kormányzás” jelszavával a kormányzatok mindenütt megpróbálták visszanyerni legitimitásukat és befolyásukat a felsőoktatásban. Megkezdődött, sok helyütt erőteljesen folyt a nemzeti

felsőoktatás rendszerének ki- és átalakítása, elszakadás a korábbi felsőoktatási rendszerektől, az újonnan elnyert állami önállóság jegyében.

A kisebbségi intézmények, amelyeket első vizsgálataink során meglátogattunk (2001-03), éppen ezzel a helyzettel találták magukat szemben. Azok, amelyek a fordulat során születtek meg – a szabadság hirtelen nyírt rései között – a konszolidálódó államhatalmakkal való mérkőzésre emlékeztek vissza. Ezt tüökrözték a narratívumaik: a megszerveződés sikerességére visszaemlékezve merítettek bátorságot, gyűjtöttek erőt arra, hogy az újra szerveződő államhatalmakkal megmérkőzzenek.

Ebben az erőfeszítésben kettős kötődésük tágította azt a teret, amelyen manőverezhettek. Ha szembekerültek államuk kormányzataival, rendszerint volt esélyük rá, hogy nemzetük kormányzataitól nyerjenek (diplomatikus formában, magánalapítványokon keresztül, sajtókampányokkal kísérve) némi támogatást. Ha alapítványi formában működtek, akkor a piacgazdaság jegyében számíthattak alapítóik külföldi befolyására. Ha egyházi keretek között jelentek meg, akkor világegyházi kapcsolataik jelenthettek hivatkozást és védelmet nekik (leginkább a katolikus intézményeknek).

A konszolidálódás évei a sodródás évei voltak. Közép-Európa fokozatosan távolodott a szovjet birodalomtól, amelynek érdekszférájából, befolyása alól, esetenként az államszervezetéből kiszakadt. Minden ország állami akarattal újra fogalmazta önmagát; politikai elitjei új legitimitációra törekedtek. E legitimitást szinte egymástól kapták meg – azáltal, hogy bizonyították, mennyire szemben állnak egymással. Miközben felsőoktatási intézményeiket óvatosan vagy nyíltan újra befolyásuk alá vonták, aközben különböző kisebbségeik a határokon átnyúló kapcsolataik révén manőverezni tudtak. A sodródás azonban folytatódott – egyik befolyási övezetből a másikba. A XXI-évszázad küszöbén aztán a régió megérkezett egy újonnan szerveződő birodalmiságba, az Európai Unióba. Itt új korszak kezdődött kisebbségi intézményei – és civil társadalma – számára is.

Betagozódás: az első évtized. A belső vívódások – amelyek a politikai sodródást eredményezték a közép-európai társadalmakban – az új befolyási övezetbe tagozódással lecsendesedtek. Közép-Európa államai és kormányzatai nem voltak többé két befolyási övezet közé zárva (legalább is átmenetileg), hanem bekerültek (visszakerültek) egyetlen befolyási övezetbe. Az állami politikáknek és a politizáló eliteknek nem egymással szemben kellett demonstrálniuk önállóságukat – inkább az új befolyási övezetbe való viszonyukat kellett versengve javítaniuk. Közép-Európa politizáló elitjei számára ez megszokottabb környezet volt. Eredményképp azok választódtak ki és váltak sikeresebbé, akik jobban megtanultak igazodni.

Cserébe a közép-európai kormányzatok – amelyeknek legitimitása minden választás során újra megkérdőjeleződött (s az előző időszakban egymás legitimitását is igyekeztek megkérdőjelezni) – új legitimitást nyertek. A csatlakozó kormányok, azáltal, hogy csatlakoztak, kifejezték európai elköteleződésüket, megtámogatva az Európai Unió keleti irányban történő kiterjesztését. Minthogy az európai döntések túlnyomó része a tagállamok szintjére érkezik, a döntéseket előkészítő, azokat törvényhozásaikkal elfogadtató, majd utána végrehajtó kormányok az Európai Unió közvetlen partnereivé váltak. Ha a helyi politika időnként megkérdőjelezte is felhatalmazásukat otthon – a nemzetközi politika elismerte és ezzel meg is erősítette őket. Ők erősítették az Európai Bizottságot – törvényesítve kezdeményezését; őket pedig az Európai Unió ismerte el mint együttműködő partnereket.

A civil kezdeményezéseknek – amelyek egy kiválasztott formája a kisebbségi intézmények – egyre kevesebb helyük maradt. Nem elég egyszerűen megkérdőjelezni egy-egy állam körmányzatát, és támogatásért a szomszéd kormányzathoz folyamodni. A szomszéd kormányzat éppúgy elkötelezett az Európai Unió nak, mint a honi. A bürokratizálódó Európai Unió – a maga korlátozott mozgáslehetőségeivel és „intézményi forradalomként” jellemzett egységesítési kezdeményezéseivel – abban érdekelt, hogy a tagállamok társadalma lehetőleg nyugalomban legyen, miközben a kormányzatok együttműködnek az Európai Bizottsággal.

Az „intézményi forradalmaknak” – a felülről jövő, felvilágosult átalakításoknak – hagyományai vannak kontinensünkön, régiókban pedig különösen is. A civil kezdeményezéseknek jóval kevesebb (ha csak nem politikai forradalmak formájában). Az „intézményi forradalmak” megítélése egészében pozitív, még ha totális államok felé vezettek is bennünket – az alulról jövő kezdeményezések megítélése sok esetben negatív, különösen ha politikai zavargások az eredményei. A civil mozgalmak, velük együtt a kisebbségi felsőoktatási intézmények fokozatosan abba a kettősségbe kerültek, hogy vagy föladják mozgalmi jellegüket, és beilleszkednek a nemzetköziesedő rendszerbe ("európai felsőoktatási térség"), vagy fokozatosan elvesztik manőverezési lehetőségüket, és a rendszerváltozás mementói maradnak.

*

A Bologna-folyamat a felsőoktatás megreformálásának nagy kísérlete a konzervatív európai értékek jegyében (állami fenntartású egyetemi oktatás a közzférában tartva és az európai értékeket közvetítve, amely a remények szerint versenyképessé tehető a terjeszkedő magánfelsőoktatással, és megnyerheti az ázsiai kontinens hallgatóságát). Ehhez azonban állami együttműködés kell, amely lehetőleg még túl is nyúlik az Európai Unió határain. Az "európai felsőoktatási térség"-be való belépés az Európai Unió előszobájának látszik, ezért politikailag egyre több államot vonz. Ez adja a Bologna-folyamat rejtett dinamikáját.

A kisebbségi intézmények annak a fordulatnak a szülöttei, amely Közép-Európában az 1980-90-es évtized fordulóján köszöntött be, és amellyel a régió látványosan kiszakadt a szovjet birodalmi befolyás alól. Egy megelevenedő civil társadalom eredményei voltak – harmadik utasságaikkal, ideológiáikkal, elköteleződéseikkel és korlátaikkal együtt. Együttal hozzájárultak ahhoz is, hogy a régió ugrásszerűen pótolhassa európai elmaradásait – mind a felsőoktatás tömegesedésében, mind a hálózat kiterjesztésében.

A 2008-10 közötti kutatások azt mutatják, hogy a két törekvés egyre nyilvánvalóbban összeütközik egymással. Az állami törekvések, hogy kialakítsanak egy "európai felsőoktatási térség"-et, mára szembekerültek azokkal a társadalmi törekvésekkel, amelyek egyetemet akartak alapítani közösségi kezdeményezéssel. Az összeütközésnek, mint láttuk, nem állami kontextusa van, hanem európai kontextusa. A Bologna-folyamat sikere azon is múlik, vajon sikerül-e egységesíteni az európai felsőoktatást; az alulról kezdeményezett intézményalapítások pedig nem illeszkednek ebbe a törekvésbe.

A kisebbségi intézményeknek és a civil kezdeményezéseknek talán van egy útja, amely megállj-t parancsolhat a kormányzati túlhatalmaknak. Az egymással horizontálisan szövetkező civil kezdeményezések – köztük a kisebbségi intézmények – néhány területen talán korlátozhatják vagy éppen meg is akadályozhatják a kormányzati túlhatalmakat. A modernizálódásnak az a hálózatos formája, amely ezáltal létre jöhet, talán alternatívát nyújt, legalább is a felsőoktatásban, az „intézményes forradalomnak”.

Talán.

Hivatkozások

- Altbach P G ed 1999, *Private Higher Education and Development in the 21th Century*.
Boston: Greenwood
- Barakonyi K 2008, „Bologna hungaricum.” In: Kozma, Rébay 2008: 48-67
- Buda M, Kozma T eds 1997 **Határmenti együttműködés a felsőoktatásban.** *Acta Paedagogica Debrecina* Vol. XCVI. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Forray R K 1976, Az iskolakörzetesítés társadalmi hatásai. Egyetemi doktori disszertáció (kézirat) <http://www.forraykatalin.hu> (leolvasva: 2009. március 28.)
- Forray R K, Kozma T 1985 „A kulturális intézmények regionális együttműködései.”
Településfejlesztés 1985, 4:72-77.
- Forray R K, Kozma T 1999 **Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitikai.** *Educatio Füzetek* 225. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Forray R K, Pribersky A. eds 1992, **Grenzüberschreitende Zusammenarbeit und Bildung.**
Budapest: Oktatókutató Intézet
- Geréb L 2008 Társadalmi igények és oktatási ellátottság Erdély magyarlakta vidékein.
Doktori (PhD) disszertáció. Pécs: PTE Közgazdasági Kar
- Híves T et al 2000 **Regionális együttműködések a harmadfokú képzésben.** *Educatio Füzetek* 227. Budapest: Oktatókutató Intézet
- Hrubos I et al 2000, A „Bologna-folyamat. Budapest: Új Mandátum
- Konrád Gy., Szelényi I. é. n. **Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.** Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem
- Kozma T 1983, „Szellemi életünk regionális központjai.” *Magyar Tudomány* 1983, 3:181-194.
- Kozma T 1987, Iskola és település. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kozma T 1988 Helyi társadalom és iskola: az iskola szociális környezetének vizsgálata.
Budapest: MM Vezetőképző Intézet (sokszorosított)
- Kozma T 1989, Visszakörzetesítés. Regionális és Politikakutatások 121. Budapest: .
Oktatókutató Intézet (sokszorosított)
- Kozma T 2002 **Regionális egyetem.** *Kutatás Közben* 233. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Kozma T 2004 “Változások hordozói.” **Educatio** 12 (2003), 1: 65-78
- Kozma T 2004a “Kisebbségi oktatás és harmadik utasság.” In: Barta J, Pallai L eds 2004
Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Debrecen: Egyetemi Történettudományi Intézet, pp. 413-24.
- Kozma T 2005 Kisebbségi oktatás Közép-Európában. Budapest: Új Mandátum Kiadó
- Kozma T et al 1979 Művelődési városközpontok. Társ szerzők: Inkei Péter, Forray R. Katalin, Deák Zsuzsa, Ritoók Pálné. Budapest: MTA Pedagógiai Kutató Csoport (sokszorosított)
- Kozma T, Rébay M 2004 “Határközi kapcsolatok és intézményalapítás: egy összehasonlító egyetemkutatás eredményei.” **Debreceni Szemle** 12, 1: 32-44 .
- Kozma T, Rébay M eds 2006, Felsőoktatási akkreditáció Közép-Európában. Budapest: Új Mandátum
- Kozma T, Rébay M eds 2008, A bolognai folyamat Közép-Európában. Budapest: Új Mandátum
- László B 2008 „A szlovákiai és a szlovákiai magyar felsőoktatás a Bologna-folyamat tükrében. In: Kozma. Rébay 2008: 204-36

- Levy, D C, Slantcheva S eds 2007, *Private Higher Education in Post-Communist Europe. In Search of Legitimacy*. New York: Palgrave/Macmillan.
- Oplatka A 2008, *Egy döntés története*. Budapest: helikon
- REVACERN-kutatás honlapja: <http://cherd.unideb.hu/index.php?o=411> (Leolvasva: 2009. március 29.)
- TERD-kutatás honlapja: <http://terd.unideb.hu> (Leolvasva: 2009. március 29.)
- Tomusk V 2008, „A felvilágosodástól a bolognai folyamatig.” In: Kozma, Rébay 2008: 268-86
- Winkler, A H 2005, *Németország története a modern korban II*. Budapest: Osiris